

بررسی تغییرات تاب‌آوری معیشتی خانوارهای روستایی در دو دوره سکونت در شهر و مهاجرت به روستاها (مطالعه موردی دهستان دزلی شهرستان سروآباد)

سعیدی محمدی^۱، سیدبختیار راستگونیژاد^۲

تاریخ وصول: ۱۳۹۶/۱۲/۰۸، تاریخ تایید: ۱۳۹۷/۰۹/۳۰

چکیده

تامین معیشت روستاییان و مهمتر از آن، پایدار نمودن سیستم‌های معیشتی به عنوان اصل اساسی در رویکرد غالب برنامه ریزی توسعه روستایی در عصر حاضر پذیرفته شده است. راهکار اصلی دستیابی به این اصل، ارتقای سطح تاب‌آوری معیشتی جامعه روستایی می‌باشد تا روستاییان بتوانند در برابر بحرانهای محیطی و انسانی دوام بیاورند. در این راستا، پژوهش کاربردی حاضر به روش توصیفی-تحلیلی به ارزیابی سطح تاب‌آوری معیشتی مهاجران بازگشتی به دهستان دزلی شهرستان سروآباد پرداخته تا بدین ترتیب شناخت جامعی از وضع موجود سطح تاب‌آوری معیشتی منطقه مورد مطالعه حاصل گردد و این شناخت زمینه ساز اتخاذ راهکارهای کاربردی جهت هرچه تاب‌آورتر نمودن نظام معیشتی روستاییان و جذب مهاجران گردد. پرسشنامه‌هایی در برگرفته سه شاخص اصلی تاب‌آوری معیشتی (اقتصادی، اجتماعی، کالبدی-محیطی) به صورت هدفمند در میان خانوارهای بازگشتی به روستاها توزیع گردید. پس از تجزیه و تحلیل داده‌های گردآوری شده با استفاده از آزمون‌های آماری همچون: ویلکاکسون، تی زوجی، تحلیل مسیر و ابزار نزدیک‌ترین همسایگی در شاخص توزیع فضایی Arc GIS، نشان دادند که با اقدامات اقتصادی و اجتماعی انجام گرفته سطح تاب‌آوری معیشتی خانوارهای بازگشتی از میانگین نامطلوب ۲,۶۹ دوره شهرنشینی به مقدار رضایت بخش ۳,۳۹ در دوره بازگشت به روستاها بهبود یافته است و در این میان شاخص اقتصادی می‌باشد که بیشترین تاثیر را در این بهبود وضعیت داشته است. همچنین توزیع فضایی تاب‌آوری معیشتی این خانوارها در سطح بخش به صورت نرمال و با رعایت اصل عدالت فضایی صورت گرفته است.

کلید واژگان: مهاجرت معکوس، تاب‌آوری، تاب‌آوری معیشتی، دهستان دزلی، شهرستان سروآباد.

۱- استادیار جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، نویسنده مسئول: Saadi@pnu.ac.ir

۲- کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، شاغل در آموزش و پرورش استان کردستان.

مقدمه و طرح مساله

تاب‌آوری به عنوان ظرفیت بالقوه سیستم، جامعه یا اجتماع در معرض مخاطرات برای سازگاری یا مقاومت در برابر تغییرات به منظور رسیدن یا حفظ سطح مناسبی از عملکرد و ساختار شناخته می‌شود نبود تاب‌آوری، سیستم را به سمت محدودیت‌های آن سوق می‌دهد. هنگامی که تاب‌آوری تضعیف شود، اختلالاتی نظیر بیماری، طوفان یا نوسانات بازار که از قبل به سیستم شوک و صدمه زده بودند، فشار شکننده‌ای را به سیستم وارد می‌سازند و آن را تا آستانه تغییر بنیادی در مسیری جدید پیش می‌برند. چنین تغییرات اساسی در سیستم باعث ایجاد تغییرات جدی در اکوسیستم و بنیادهای معیشتی و رفاه و آسایش مردم در جوامع مختلف می‌شود. از این رو واضح است که تاب‌آوری از ویژگی‌های اساسی در مدیریت منابع در شرایط عدم قطعیت و تغییر است و به همین دلیل مدیریت منابع از این طریق امروز مهم‌تر از گذشته تلقی می‌شود (Nelson, 2009: 11). بررسی‌های به عمل آمده در طی یک قرن اخیر مشخص می‌سازد یکی از عوامل کندی توسعه در ایران، ضعف در برنامه‌ریزی‌های محلی و ناحیه‌ای بوده است. توسعه روستایی به عنوان یکی از زمینه‌های بنیادی توسعه ملی است. تأکید بیشتر محققان بر این است که در برنامه‌ریزی توسعه روستا با پیچیدگی‌های خاص خود، اگر دولت‌ها دخالت مدیرانه‌ای داشته باشند، تهیه و تنظیم و اجرای آن به شکل مطلوب انجام خواهد گرفت (شماعی‌پور، ۱۳۹۳: ۲۳). اگر دولت‌ها در این راستا برنامه‌ریزی‌هایی داشته باشند در بیشتر مواقع تأثیرات مهاجرت معکوس می‌شود (سجادی و حامدی، ۱۳۸۱: ۱۳۴). در دهه اخیر تغییرات اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی مناطق روستایی بازگشت مهاجران را زمینه‌سازی کرده است (منافی‌آذر و همکاران، ۱۳۹۶: ۴۲) در سرشماری ۱۳۹۰ پیشی گرفتن درصد مهاجران شهر به روستا (۱۵ درصد) از درصد مهاجران روستا به شهر (۱۳ درصد) قابل تأمل بوده (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۰) و مهاجرت بازگشتی را به عنوان موضوعی جدی برای مطالعه چرایی، چگونگی و اثرات آن مطرح ساخته است که استان کردستان نیز از این قضیه مستثنی نیست، شهرستان سروآباد در غرب استان کردستان نیز در چند سال اخیر با پدیده مهاجرت معکوس روبرو بوده است. این شهرستان دارای دو بخش است که یکی از این بخش‌ها، اورامان است که در مجاورت با کشور عراق است. این بخش روستاهای زیادی دارد که در برهه‌های مختلف زمانی، تعدادی از این روستاها به علل مختلف، تخلیه شده و جمعیت آن‌ها به شهرهای اطراف مهاجرت کرده‌اند جمعیت روستاهای دیگر نیز غیر از چند روستای بزرگ و نیز چند روستای نزدیک به مرز کاهش جمعیت داشته است که دلیل این امر، مهاجرت ساکنان آن بوده است؛ اما در سالهای اخیر تعدادی از روستاییان به دلیل بهبود و گسترش امکانات در روستاها، راه اندازی و گسترش کسب و کار جدید در روستا، هزینه زیاد زندگی در شهر و وجود شغل‌های مرتبط با نواحی مرزی مجدداً به روستاها بازگشته‌اند، در این راستا هدف اصلی پژوهش حاضر، بررسی وضعیت تاب‌آوری معیشتی این دسته از مهاجران بازگشتی است و در این راستا نیز سوال‌هایی به شرح زیر مطرح می‌باشند:

سوال اصلی: آیا وضعیت تاب‌آوری معیشتی خانوارهای بازگشتی به روستا نسبت به دوره شهرنشینی تغییر یافته است؟ در صورت تغییر، الگوی فضایی آن به چه صورت می‌باشد؟
سوال فرعی: کدامیک از شاخص‌های مورد بررسی (اقتصادی، اجتماعی، محیطی - کالبدی)، بیشترین تأثیر را در تغییر سطح تاب‌آوری معیشتی خانوارهای بازگشتی داشته‌اند؟

پیشینه تحقیق

مطیعی لنگرودی و همکاران (۱۳۹۰) به بررسی تأثیر بازگشت مهاجران به روستاها در بهبود معیشت ساکنان پرداختند نتایج حاکی از آن است که مهاجرت موقت نیروی جوان روستایی، مهم‌ترین راهبرد به کار رفته برای اداره زندگی بوده است و پس از کسب مهارت و بازگشت به نواحی روستایی، تفاوت چشم‌گیری در سرمایه‌های انسانی، مالی، فیزیکی، اجتماعی و طبیعی افراد بازگشته رخ داده است. مهم‌ترین پیامدهای این نوع از مهاجرت کسب درآمد بیشتر، افزایش رفاه

زیستی، کاهش آسیب‌پذیری، بهبود امنیت غذایی، بهبود شأن و منزلت انسانی برای مهاجران بازگشته به روستاها بوده است.

قاسمی و همکاران (۱۳۹۳) در تحقیقی تحلیلی بر علل شکل‌گیری مهاجرت معکوس در نواحی روستایی شهرستان بینالود را مورد بررسی قرار دادند نتایج این تحقیق نشان داد که از دیدگاه مهاجران علل اصلی شکل‌گیری جریان مهاجرت معکوس در بعد طبیعی آب و هوای مناسب با میانگین ۲/۸۵، در بعد اقتصادی «ضرورت شغلی و نزدیکی به محل کار» با میانگین ۲/۶۳ و در بعد اجتماعی «برخورداری روستا از خدمات و امکانات» با میانگین ۲/۲۲ می‌باشد. همچنین تحلیل عاملی ۲۵ متغیر شناسایی شده موثر در مهاجرت معکوس را ذیل ۷ مولفه اصلی به ترتیب شامل عوامل زیرساختی، اقتصادی، زیست محیطی، فرهنگی، تعلق مکانی، بازنشستگی، و مسکن تلخیص نمود که عوامل اول تا هفتم روی هم‌رفته ۶۹/۲۸ درصد از مجموع واریانس مهاجرت معکوس را توضیح داده است.

پور کوش و همکاران (۱۳۹۴) در تحقیقی به بررسی عملکرد مدیریت روستایی در راستای تاب‌آوری سکونتگاه‌های روستایی در برابر بلایای طبیعی از دیدگاه روستاییان مطالعه موردی: نواحی روستایی شهرستان کرمانشاه پرداختند این پژوهش نشان داد که سکونتگاه‌های روستایی مانند دیگر سکونتگاه‌های انسانی پیوسته در معرض تهدید و تخریب انواع مخاطرات محیطی قرار دارد. نواحی روستایی شهرستان کرمانشاه با توجه به مخاطرات تهدید کننده طبیعی به عنوان منطقه مورد مطالعه در نظر گرفته شده است.

گیلارد (۲۰۰۷) با عنوان تاب‌آوری جوامع سستی در برابر بلایای طبیعی، به این نتیجه رسید که جوامع سستی در مواجهه با بلایای طبیعی با استفاده از چهار بعد ماهیت خطر، میزان تاب‌آوری، ساختار فرهنگی و سیاست‌های مدیران می‌توانستند در مواجهه با بلایا مقاومت نشان دهند.

حیدری ساریان و همکاران (۱۳۹۵) در تحقیقی به بررسی نقش تنوع معیشتی در تاب‌آوری خانوارهای روستایی پیرامون دریاچه ارومیه در برابر خشکسالی پرداختند. نتایج به دست آمده نشان می‌دهند که اتخاذ رویکرد معیشتی منجر به تاب‌آوری بیشتر خانوارها در شرایط خشکسالی دریاچه ارومیه شده است. در روستاهایی که در معرض خشکسالی شدیدتری قرار داشتند، این تنوع معیشتی بیشتر بوده است. در نهایت با توجه به نتایج پژوهش، پیشنهادات کاربردی در زمینه راهکاری عملی تنوع معیشتی و تاب‌آوری روستایی ارائه شده است.

جیالو (۲۰۰۹) در مقاله‌ای با عنوان سرمایه انسانی، بازگشت مهاجران و کارآفرینی روستایی در چین بیان می‌کند که در اصلاحات اقتصادی اوایل دهه‌ی ۱۹۸۰ میلادی، در حدود ۱۳۰ میلیون نفر از ساکنان مناطق روستایی به محدوده‌های شهری به طور موقت یا دائم منتقل شدند. کارگران مهاجر در موفقیت اقتصادی چین نقش مهمی داشتند و مهاجران پس از بازگشت به روستاها، در پایداری کارآفرینی روستایی بسیار مؤثر بوده‌اند.

کالدول (۲۰۱۱) در تحقیقی به بررسی تاب‌آوری خانواده‌های کشاورز در معرض خشکسالی پرداخت. نتایج نشان داد که نبود تاب‌آوری سیستم‌ها را به سمت محدودیت‌های آن سوق می‌دهد. همچنین هنگامی که تاب‌آوری ضعیف شود تغییرات جدی در اکوسیستم و بنیادهای معیشتی و رفاه و آسایش مردم در جوامع مختلف می‌شود.

مونج^۱ (۲۰۱۲) در تحقیقی به بررسی ظرفیت تطبیقی و تاب‌آوری خانواده‌های کشاورز در معرض خشکسالی در جنوب نیو ساوت ولز استرالیا به شناخت طیف وسیعی از راهبرد‌های مواجهه جمعی‌ای اشاره می‌کند که خانوارها به کار می‌گرفتند در پژوهش وی به اتکای کشاورزان به سرمایه‌ی اجتماعی به عنوان منبعی تطبیقی اشاره می‌شود در عین اینکه نشانه‌هایی از به خطر افتادن همبستگی اجتماعی به دلیل رقابت بر سر منابع موجود نیز در آنجا دیده می‌شود.

^۱ Jialu

^۲ Mocnh

در مجموع اگر چه مطالعات متعددی در رابطه با موضوع تاب‌آوری و مهاجرت توسط محققین خارجی و داخلی انجام گرفته ولی باید گفت که اکثر این مطالعات یکی از دو موضوع مهاجرت و تاب‌آوری را مورد بررسی قرار داده‌اند و ترکیب این دو موضوع مورد بررسی قرار نگرفته است اما در پژوهش حاضر علاوه بر اینکه علل و عوامل اصلی مهاجرت روستاییان از روستا به شهر و بالعکس از شهر به روستا مورد بررسی قرار گرفته، میزان تاب‌آوری خانوارها روستایی در دو دوره سکونت در شهر و روستا در اثر مهاجرت هم مورد بررسی قرار گرفته است بنابراین از این منظر متفاوت از سایر تحقیقات می‌باشد به عبارت دیگر وجه تمایز پژوهش حاضر در مقایسه با سایر پژوهش‌ها، چند بعدی بودن پژوهش حاضر است.

مبانی نظری

پدیده مهاجرت‌های بی‌رویه روستایی به عنوان یکی از معضلات اساسی در کشور، به طور عمده نقش منفی در مبدأ و مقصد مهاجرت دارد. امروزه یکی از دغدغه‌های اساسی دولت، کنترل مهاجرت بی‌رویه، حل معضلات شهری و کاهش عوارض سوءمهاجرت در نقاط روستایی است (عاشری، ۱۳۸۳: ۱۱۸). یکی از مهمترین علل مهاجرت روستاییان، انگیزه های اقتصادی است که به طور عمده در دو زمینه صورت می‌گیرد کسب درآمد بیشتر و یافتن شغل. بسیاری از نظریه پردازان، انگیزه های اقتصادی را مهم ترین دلیل مهاجرت روستاییان به مناطق شهری می‌دانند و اعتقاد دارند که اختلاف درآمد بین شهر و روستا و کسب درآمد بیشتر برای بهبود زندگی، عامل اصلی این نوع مهاجرت است (ماهر، ۱۳۸۲: ۹۷). در این زمینه کلارک اعتقاد دارد که مهاجرت روستا شهری پاسخی به محرک های اقتصادی است (مهدوی، ۱۳۸۳: ۱۸۴). لویس معتقد است نیروی کار روستایی به دنبال دریافت دستمزد بیشتر و به دلیل وجود فرصت اشتغال در شهر، به شهر مهاجرت می‌کنند تا جایی که مازاد نیروی کار در روستا پایان یابد در همین زمینه، اندرسون فقر روستایی را عامل اصلی مهاجرت به شهرها می‌داند و معتقد است روستاییان برای گریز از آسیب‌های ناشی از فقر، روانه شهرها می‌شوند (Anderson, 2003: 2). از برگشت جمعیت یا جریان ضد شهرنشینی با عنوان مهاجرت معکوس نام برده می‌شود.

بررسی مطالعات حاکی از آن است که دلایل مهاجرت بازگشتی به نواحی روستایی عمدتاً اقتصادی، بوم‌شناختی و در ارتباط با کیفیت زندگی است. لازم به یادآوری است مهاجرت معکوس در ایران سنخ دیگری از مهاجرت معکوس در کشورهای پیشرفته است، در کشورهای پیشرفته ساکنین شهرها عمدتاً از مشکلات بزرگتر مراکز شهری به دنیای قابل اداره تر و سالم تر حاشیه سوق داده می‌شوند، اما در کشورهای جهان سوم عمدتاً دسترسی به فرصت های شغلی، مسکن ارزانتر و ... موجب جابه جایی جمعیت از شهرها به سکونتگاه‌های روستایی می‌گردد. چنانچه در اغلب تحقیقات انجام شده در کشور تامین زمین و مسکن ارزان قیمت در روستا و نزدیکی به محل کار و فعالیت به عنوان مهمترین علل شکل‌گیری مهاجرت های معکوس و بازگشتی مطرح شده است (قاسمی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۵).

در نظریه اقتصاددانان نئوکلاسیک، مهاجرت بر تفاوت دستمزدهای مبدأ و مقصد استوار بوده و مهاجرت معکوس نشان از یک تجربه شکست خورده است که از این دیدگاه، این نوع مهاجرت شامل افرادی می‌شود که در مورد هزینه‌های مهاجرت اشتباه کرده و نتوانسته‌اند درآمد بالاتری دریافت نمایند. در مقابل، در رویکرد اقتصاد جدید مهاجرت کار به مهاجرت معکوس به عنوان نتیجه منطقی یک راهکار حساب شده خانواده جهت غلبه به ریسک‌ها و موانع فعالیت و سرمایه‌گذاری آنها در مبدأ می‌نگرند و آن را دستاورد یا هدف غایبی مهاجرت می‌دانند. در این رویکرد، سطح استقلال در تصمیم‌گیری از فرد به خانواده تغییر می‌یابد و مهاجرت معکوس در نتیجه یک تجربه موفق است که مهاجران دارای درآمد بیشتری بوده و ثروت خود را به مبدأ می‌آورند. کاسترینو (۲۰۰۴) این رویکردهای اقتصادی و مالی را به دلیل غفلت از ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی مورد انتقاد قرار داده و رویکرد ساختاری که بازتاب دیدگاه سیستمی به مهاجرت

می‌باشد را ارائه می‌دهد که مهاجرت معکوس را نه تنها یک مسئله شخصی و مالی بلکه یک فرآیند اجتماعی و تحت تاثیر عوامل ساختاری (نهادی، اجتماعی، فرهنگی) در دو محیط مبدا و مقصد می‌داند. از دیدگاه تمرکززدایی شهری، حرکت به سمت حومه‌ها و نواحی روستایی نوعی واکنش به مشکلات و معضلات نواحی شهری و تلاش در جهت دستیابی به کیفیت مطلوبتر زندگی توسط مهاجرین می‌باشد (Farrel and Haas and Fokkema, 2015: 417; Mahon, 2012: 33-35, Farrel and et all, 2014: 128). العلی و کوسر^۱ (۲۰۰۲) معتقدند که بازگشت مهاجران به محیط مبدا متأثر از تمایلات ذهنی و وابستگی‌های شخصی و دارای پس‌زمینه‌ها تاریخی و اجتماعی می‌باشد. در این راستا است که رویکرد شبکه‌های اجتماعی^۲ در بحث مهاجرت معکوس مطرح گردیده و تاکید اصلی آن بر تعلقات، سرمایه‌های اجتماعی، وابستگی‌های ذهنی و ارتباطات قوی احساسی فرد مهاجر با محیط مبدا و سایر مهاجرین بازگشته می‌باشد و بر این اساس، علاوه بر عوامل محسوس، عوامل نامحسوس (ذهنی و شخصی) در بازگشت مهاجران موثر می‌باشد (Guchteneire, 2004: 262). اما در مهاجرت بازگشتی کشور ایران، بیشتر نظریه شکست اقتصاد نئوکلاسیک غلبه دارد و بر طبق رویکرد معیشت پایدار، مهاجرت در این حالت، تصمیم عمدی، اجباری و مهمترین راهبرد معیشتی خانواده‌ها در جهت تامین و پایداری معیشت‌شان است که اتخاذ می‌گردد (FAO, 2016: 8; Mukherjee, 2006: 33; Fouracre, 2001: 3).

تاب‌آوری روستایی

مفهوم تاب‌آوری در سیستم‌های اجتماعی و زیست محیطی از دهه ۱۹۸۰ مطرح گردید. این مفهوم را نخستین بار هولینگ در مطالعات اکولوژیکی به عنوان راهی برای درک پویایی غیر خطی در سیستم‌های بوم‌شناسی مطرح کرد. تاب‌آوری یکی از مهمترین موضوعات برای رسیدن به پایداری است.

امروزه دیدگاه‌ها و نظریه‌های مدیریت سوانح و توسعه پایدار به دنبال ایجاد جوامع تاب‌آور در برابر مخاطرات طبیعی هستند از اینرو، به نظر بسیاری از محققان، افزایش تاب‌آوری و سطح سازگاری و مقابله با تغییرات و بحران‌های محیطی و کاهش سطح خطرپذیری در بین اجتماعات محلی این امکان را فراهم می‌سازد که توسعه‌ی ساکنان اجتماعات در میان تهدیدهای ناشی از مخاطرات محیطی به صورت پیوسته و پایدار ادامه یابد و بلایای بعدی نتواند زندگی مردم را مختل سازد (رفعیان، ۱۳۹۰: ۱۸). باید توجه داشت که برنامه‌های کاهش مخاطرات، باید به دنبال ایجاد و تقویت ویژگی‌های جوامع تاب‌آور باشد و در زنجیره مدیریت سوانح به مفهوم تاب‌آوری نیز توجه کند در این زمینه سازگاری و توانایی ذینفعان در سیستم برای افزایش حداکثری تاب‌آوری مطرح می‌شود توانایی واحدهای اجتماعی (سازمانها و جوامع) برای کاهش خطر شامل تأثیرات مخاطره و انجام عملیات بهسازی برای به حداقل رساندن اختلالات جامعه کنونی است که اثرات مخرب (مخاطرات) بر جامعه آینده را کاهش می‌دهد (نوری و سپهوند، ۱۳۹۴: ۲۷۷). در این میان برخورداری مردم روستایی از شرایط زندگی مناسب می‌تواند در سطح تاب‌آوری روستاییان مؤثر باشد. در شرایط زیست‌پذیری مناسب روستایی است که می‌توان توانمندسازی و تاب‌آوری اجتماعات روستایی در برابر مخاطرات محیطی را دنبال کرد، زیرا در شرایط زیستی مطلوب است که عوامل محافظت‌کننده، توانمندکننده و انطباقی شکل می‌گیرد. بنابراین سکونتگاه‌های روستایی با قابلیت زیست و برخورداری از شرایط مناسب زندگی می‌تواند منجر به ایجاد امید، سرزندگی و نشاط در بین ساکنان آن گردد و آسیب‌پذیری بالا که نشان‌دهنده شرایط سازگار است، می‌تواند منجر به افزایش تاب‌آوری گردد. از آنجا که آسیب‌پذیری اجتماعات روستایی یکی از محدودیت‌های توسعه این اجتماعات به ویژه در فضاهایی است که مدام تحت تأثیر تهدیدات ناشی از مخاطرات قرار دارند، تاب‌آوری اجتماعات روستایی می‌تواند

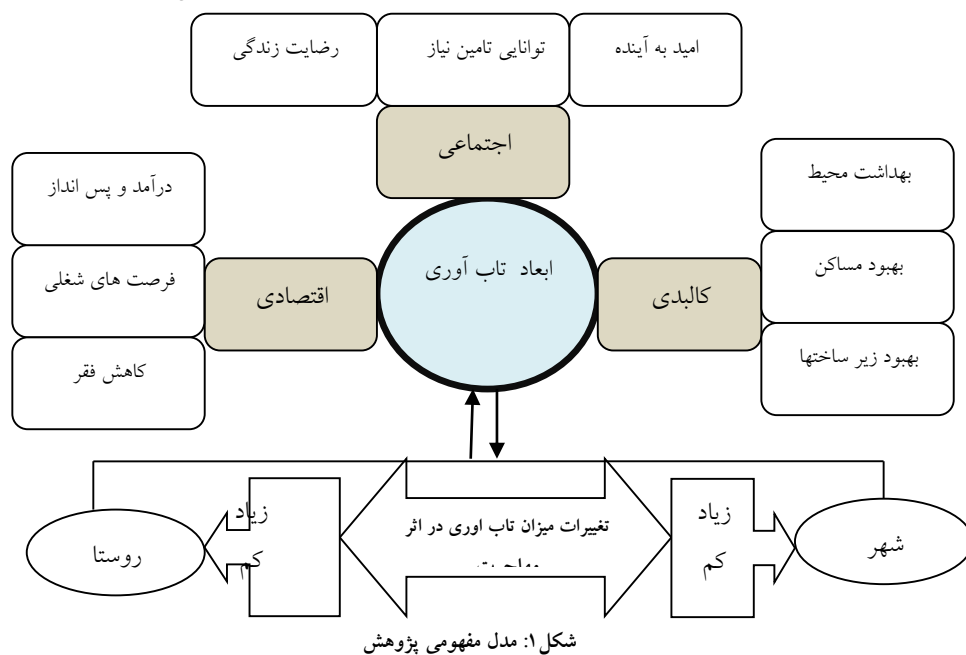
^۱ Al-Ali and Koser

^۲ Network theory

رویکردی تسهیل کننده برای دستیابی به توسعه و به عبارتی بهبود شرایط زیستی ساکنین و بهبود کیفی شرایط زندگی در محیط باشد (رفعیان، ۱۳۹۰: ۱۲).

تأثیر بازگشت مهاجران به روستاها در بهبود معیشت ساکنان

پایه های آغازین اقتصاد در روستاها را باید بر پایه ی فعالیت های کشاورزی دانست؛ اما در فرایندهای تحولات اقتصاد روستایی در جهان، به نظر میرسد که بخش کشاورزی، به تنهایی توانایی ایجاد تعادل در شاخص های اقتصاد روستاها و جمعیت این مناطق نبوده و لزوم پرداختن به فعالیت های غیرکشاورزی و جستجوی شیوه های جدید معیشت، بیش از پیش احساس می شود (مشیری و همکاران، ۱۳۸۳: ۱۴۴). متنوع کردن اقتصاد روستایی به سوی فعالیت های غیرکشاورزی، بدان معناست که نه تنها باید به رشد فعالیت های غیرکشاورزی روستایی، بلکه به افزایش و تنوع فعالیت های کشاورزی و غیرکشاورزی و منابع درآمدی مکمل در راهبردهای معیشت خانواده های روستایی توجه کرد (Rocchi, ۲۰۰۹: ۱۴). بسیاری از مردم در روستاها، با تنگنای فرصت های شغلی، کاهش درآمد، رشد چشمگیر جمعیت، نرخ بالای بیکاری به ویژه برای جوانان و فقر اقتصادی مواجه بوده که این مشکلات آنها را با خطر امنیت معیشتی مواجه می کند. چنانچه مشکل فعلی روستاها، کمبود سرمایه و نیروی انسانی ماهر است و چنانچه این افراد مهاجر به روستاها برگردند، به دلیل سرمایه ای که اندوخته اند و مهارتی که کسب کرده اند، می توانند راه توسعه پایدار روستایی را هموار کنند (نظری، ۱۳۸۶: ۲۴) در این راستا مدل مفهومی پژوهش به صورت شکل ۱ ارائه می گردد.

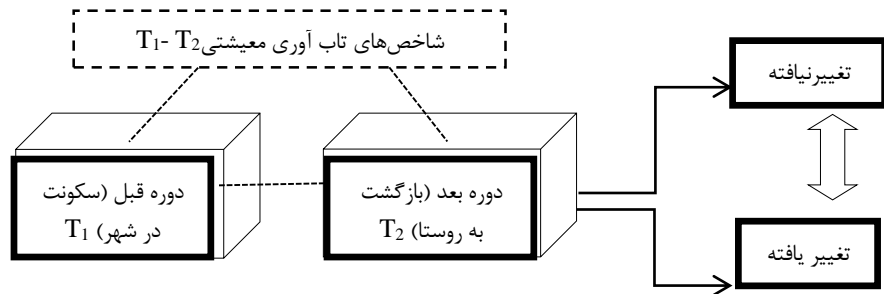
شکل ۱: مدل مفهومی پژوهش

روش تحقیق

پژوهش حاضر، از لحاظ هدف، کاربردی و به لحاظ روش، توصیفی - تحلیلی و از نوع مقایسه‌ای مبتنی بر طرح تحقیق پل گذشته نگر^۱ می‌باشد (شکل ۱)، بدین ترتیب پیمایش طولی حاضر، در نظر دارد که وضعیت تاب آوری معیشتی مهاجران بازگشته به روستا را در دو دوره قبل (زندگی در شهر) و بعد (بازگشت به روستا) مورد سنجش قرار دهد. در این راستا نیز به منظور گردآوری داده‌ها علاوه بر مطالعات اسنادی در بخش نظری در بخش میدانی از روش پیمایشی مبتنی بر توزیع پرسشنامه به صورت هدفمند در میان مهاجران بهره گرفته‌است. بدین منظور با مراجعه به دهیاری‌های روستاهای

^۱ repeated cross-section design

دهستان دزلی، خانوارهایی که به روستاها بازگشته‌اند، شناسایی و به روش تمام شماری در میان سرپرستان خانوار، پرسشنامه‌ها توزیع گردید که در این راستا تعداد ۱۰۳ خانوار در ۶ روستای دهستان شناسایی شدند (جدول ۲). وضعیت تاب آوری معیشتی مهاجران نیز، در قالب سه شاخص اقتصادی، اجتماعی و محیطی - کالبدی و ۲۹ متغیر، مورد سنجش قرارگرفت (جدول ۱). روایی ابزار اندازه‌گیری با توزیع ۲۰ پرسشنامه به عنوان پیش آزمون و تایید کارشناسان و متخصصانی که سابقه مطالعات مشابه را داشتند و پایایی آن نیز از طریق ضریب آلفای کرونباخ برابر ۰,۷۳ مورد تایید قرارگرفت.

شکل ۲: طرح پنل گذشته‌نگر در پژوهش حاضر

جدول ۱: شاخص‌ها و متغیرهای مورد سنجش کیفیت زندگی

شاخص‌ها	متغیرها	پایایی
تاب آوری معیشتی	اجتماعی امید به آینده، احساس امنیت فردی و اجتماعی، توانایی تامین نیازهای اساسی (تغذیه، بهداشت و تفریح) خانوار، رضایت از زندگی، رضایت از موقعیت اجتماعی، تمایل به مشارکت در توسعه سکونتگاه، پیوند و همبستگی ساکنین، لذت از زندگی.	۰,۷۲
	اقتصادی رضایت از میزان درآمد و پس انداز، قدرت خرید، رضایت از شغل، کاهش هزینه‌های زندگی، کاهش نابرابری‌های اقتصادی با شهرنشینان، کاهش احساس فقر، توانایی دریافت وام و بازپرداخت قرض، دسترسی به فرصت‌های شغلی، افزایش امنیت شغلی، ظرفیت کاری، اشتغال زنان، توانایی کسب شغل در صورت از دست دادن شغل فعلی.	۰,۷۴
	محیطی - کالبدی کیفیت بهداشت محیطی، کیفیت بصری محیط زندگی، دسترسی به امکانات زیربنایی (حمل و نقل، ورزشی، فرهنگی و هنری)، دسترسی به مسکن با کیفیت و شخصی، چندکارکردی شدن مسکن، توان تهیه خودرویی شخصی، توان تامین امکانات مرتبط با توسعه شغل اصلی (کشاورزی در روستا نسبت به شغل شهری).	۰,۷۳
مجموع = ۳	۲۹	۰,۷۳

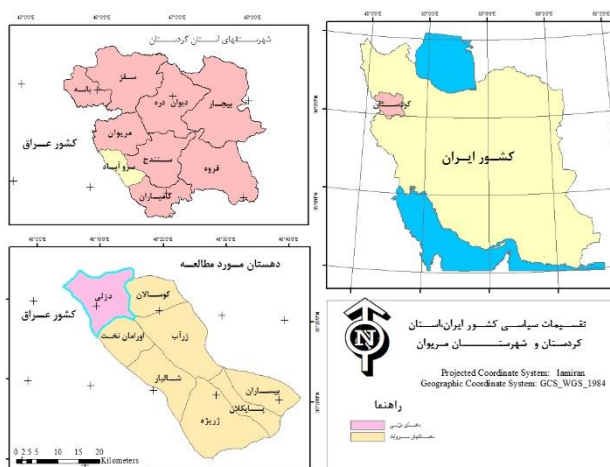
منابع: (داستوار، ۱۳۹۵؛ سجاسی قیداری، صادقلو و اشکوری فرد، ۱۳۹۵؛ Morse, 2013؛ Ellis, 1999؛ BELCHER, 2012)

(Speranza, 2014: 112)

جدول ۲: روستاهای مورد بررسی و تعداد پرسشنامه‌های تخصیص یافته

اسم روستاها	تعداد خانوار	تعداد خانوارهای برگشتی به روستاها (تعداد پرسشنامه)
دزلی	۷۰۱	۲۴
دمیو	۵۵۰	۲۰
ذلکه	۲۸۰	۱۵
ذکریان	۹۵	۱۳
دره ناخی	۱۱۱	۱۲
درکه	۴۲۵	۱۹
مجموع = ۴	۲۱۴۹	۱۰۳

شهرستان سروآباد یکی از شهرستان‌های استان کردستان است که در جنوب غربی این استان واقع گردیده است و مرکز آن شهر سروآباد می‌باشد. این شهرستان دارای ۸ دهستان می‌باشد که دهستان دزلی به عنوان یکی از پرجمعیت‌ترین دهستان‌های این شهرستان با دارا بودن ۸ روستا در بخش مرکزی شهرستان قرار گرفته است.

شکل ۳: نمایش موقعیت منطقه مورد مطالعه

یافته‌های تحقیق

در ابتدا به منظور مقایسه وضعیت تاب‌آوری معیشت روستاییان در شاخص‌های سه‌گانه اندازه‌گیری شده از آزمون ویلکاکسون به منظور مقایسه دوره قبل، یعنی دوره سکونت در شهر و دوره بعد، یعنی دوره بازگشت و سکونت در روستا بهره گرفته شده است.

شاخص اقتصادی

همانطور که نتایج ارائه شده در جدول ۳ نشان می‌دهد، در شاخص اقتصادی تاب‌آوری معیشتی روستاییان و در متغیر میزان درآمد و پس‌انداز ۱۱۷ رتبه مثبت، برابر ۸۲ درصد پاسخگویان در سطح معنی‌داری ۰,۰۰۱ و با افزایش میانگین از مقدار ۲,۷۸ به ۳,۴۳ بازگشت به روستا را عامل افزایش میزان درآمد و پس‌انداز خود دانسته‌اند. این را می‌توان بازتاب تنوع اقتصادی انجام گرفته در این بخش روستایی دانست. بنابراین می‌توان گفت که سرمایه‌های مالی روستاییان که مهمترین عامل در قدرت‌سازگاری و انطباق روستاییان در برابر بحران‌های وارد بر معیشت‌شان می‌باشد، افزایش یافته است. در متغیر دیگر نیز، یعنی میزان قدرت خرید، میانگین از مقدار نامطلوب ۲,۶۳ دوره قبل (دوره سکونت در شهر) به صورت نسبی با محاسبه میانگین برابر ۳,۱۳ با بهبود وضعیت در دوره سکونت در روستا همراه بوده است. نسبی بودن وضعیت را می‌توان به دلیل افزایش عمومی سطح قیمت‌ها و تورم موجود دانست. ۷۶ رتبه مثبت و مقدار معنی‌داری محاسبه شده برابر ۰,۰۰۰ نشان از بهبود وضعیت رضایت شغلی روستاییان دارد در این متغیر میانگین از مقدار ۲,۷۸ به ۳,۳۴ ارتقا یافته است. در این ارتباط روستاییان بیان می‌کردند که در شهر بیشتر مشاغل مانند خرده‌فروشی، کارگری و یا در این اواخر بیکار بوده‌اند که با بازگشت به روستا توانسته‌اند به شغل مناسب دست یابند، بیشتر روستاییان در کنار فعالیت در بازارچه مرزی که برای تمامی سرپرستان خانوار بخش امکان‌پذیر می‌باشد، فعالیت‌هایی دیگری همچون دامداری، زراعت و باغداری را نیز انجام می‌دهند. ارتقای میانگین از مقدار ۲,۶۷ به ۳,۲۲ در سطح معنی‌داری ۰,۰۰۱، نشان از کاهش نسبی هزینه‌های زندگی روستاییان با بازگشت و سکونت در روستا نسبت به دوره شهرنشینی آنها دارد. قدر مسلم شهرنشینی، هزینه‌های عمومی بیشتری را بر خانوارها نسبت به روستاها که در بیشتر موارد با حمایت‌های دولتی هزینه‌های عمومی کمتری پرداخت می‌کنند، تحمیل می‌کند همچنین، حذف بسیاری از فعالیت‌ها و مخارج

غیرضروری که در شهرها به دلیل تجملی بودن زندگی‌ها صورت می‌پذیرد در کنار تولید محصولات مورد نیاز روستاییان توسط خودشان، عامل کاهش هزینه‌های زندگی‌شان بوده است. یکی از عوامل اصلی مهاجرت‌های روستاشهری در کشور، تفاوت اقتصادی فاحش بین نواحی روستایی با شهری است که به مانند جاذبه‌ای قوی، موجب مهاجرت‌های گسترده روستاییان به شهرها گردیده و کاهش این تفاوت و ناعدالتی یکی از آرمان‌های اصلی برنامه‌ریزی‌های آمایشی کشور می‌باشد. بررسی وضعیت این متغیر در منطقه مورد مطالعه نشان می‌دهد که پاسخگویان در سطح معنی‌داری ۰,۰۰۱ و با میانگین محاسبه شده برابر ۳,۴۰ بازگشت به روستاها را عامل کاهش نابرابری‌های اقتصادی با شهرنشینان می‌دانند. در این ارتباط بیشتر روستاییان بیان می‌کردند که با مقایسه وضعیت فعلی زندگی‌شان با افرادی که در همسایگی آنها در شهر زندگی می‌کردند اکنون دارای وضعیت معیشتی بسیار مطلوبتری نسبت به آنها می‌باشند. اما متغیری که با ارتقای میانگین از مقدار نامطلوب ۲,۵۸ به مقدار رضایت بخش ۳,۸۹ با بیشترین بهبود وضعیت همراه بوده است کاهش احساس فقر در میان روستاییان می‌باشد. باید دانست که فقر، مانع عمده دستیابی به پایداری معیشت افراد بوده و آسیب‌پذیری معیشت روستاییان را افزایش می‌دهد که با توجه به پاسخ‌های روستاییان این عامل در منطقه روستایی مورد مطالعه مهار شده است که این امر نیز بازتاب افزایش قدرت خرید، پس‌انداز و درآمد روستاییان می‌باشد که به واسطه تنوع اقتصادی انجام گرفته در منطقه وضعیت این متغیرها نیز بهبود یافته است. بررسی وضعیت اشتغال در محیط روستایی مورد مطالعه نشان می‌دهد که در متغیر دسترسی به فرصت‌های شغلی پاسخگویان در سطح معنی‌داری ۰,۰۰۱ به بهبود وضعیت از میانگین ۲,۴۵ در دوره شهرنشین به ۳,۴۱ در دوره بازگشت به روستاها پاسخ گفته‌اند. در دیگر متغیر مرتبط یعنی امنیت شغلی نیز در وضعیتی مشابه میانگین با ۹۲ رتبه مثبت در سطح معنی‌داری ۰,۰۰۱ از مقدار ۲,۵۵ به ۳,۲۹ و در متغیر توانایی کسب شغل جدید در صورت از دست دادن شغل فعلی که یکی از مشخصه‌های تاثیرگذار در تاب‌آوری معیشت روستاییان می‌باشد نیز وضعیت از مقدار میانگین نامطلوب ۲,۳۹ به ۳,۲۶ ارتقا یافته است. در این ارتباط روستاییان تاکید داشتند که در شهر با توجه به نداشتن سرمایه و تخصص تنها مشاغل با درآمد و تخصص کم که عموماً شرایط دشوار شغلی داشتند را انجام می‌دادند و فرصت‌های دستیابی به مشاغل با درآمد بیشتر و شرایط کاری آسانتر برای آنها بسیار محدود بود و بسیاری از آنها نیز به واسطه فقدان شغل جایگزین بعد از دست دادن شغل خود در شهر به روستاها بازگشته بودند. این در حالیست که آنها هم اکنون می‌توانند در مشاغل مختلف و در داخل و خارج از مزرعه به صورت همزمان فعالیت داشته‌باشند. اما در این بین یکی از نتایج بسیار مطلوب، بهبود وضعیت متغیر اشتغال زنان می‌باشد که در سطح معنی‌داری ۰,۰۰۱ و با ۶۳ رتبه مثبت و محاسبه میانگین برابر ۳,۱۳ به صورت نسبی با بهبود وضعیت همراه بوده است. در این ارتباط پاسخگویان اظهار می‌داشتند که در شهر زنان آنها فعالیتی نداشتند اما با بازگشت به روستا آنها در فعالیت‌های زراعی و تولیدی همراه مردان فعالیت دارند.

جدول ۳: مقایسه وضعیت شاخص اقتصادی تاب‌آوری معیشتی خانوارهای روستایی در دو دوره سکونت در شهر و بازگشت به روستاها

متغیر	رتبه مثبت	رتبه منفی	رتبه برابر	سطح معنی‌داری	مقدار Z	میانگین	
						دوره قبل	دوره بعد
میزان درآمد و پس‌انداز	۱۱۷	۵	۲۲	۰,۰۰۰	-۹,۳	۲,۷۸	۳,۴۳
قدرت خرید	۸۵	۴	۵۵	۰,۰۰۰	-۷,۶	۲,۶۳	۳,۱۳
رضایت از شغل	۷۶	۱۴	۵۴	۰,۰۰۰	-۶,۵	۲,۷۸	۳,۳۴
کاهش هزینه‌های زندگی	۶۵	۳	۷۶	۰,۰۰۰	-۷,۱	۲,۶۷	۳,۲۲
کاهش نابرابری‌های اقتصادی با شهرنشینان	۸۹	۶	۴۹	۰,۰۰۰	-۸,۱	۲,۴۱	۳,۴۰
کاهش احساس فقر	۱۱۴	۱۰	۲۰	۰,۰۰۰	-۸,۸	۲,۵۸	۳,۸۹
توانایی دریافت وام‌ها و بازپرداخت قرض	۵۸	۴	۸۲	۰,۰۰۰	-۶,۹	۲,۶۱	۳,۰۱

۳,۴۱	۲,۴۵	-۸,۴	۰,۰۰۰	۴۸	۴	۹۲	دسترسی به فرصت‌های شغلی
۳,۲۹	۲,۵۵	-۷,۹	۰,۰۰۰	۴۶	۶	۹۲	امنیت شغلی
۳,۳۶	۲,۸۹	-۷,۵	۰,۰۰۰	۶۲	۷	۷۶	ظرفیت کاری
۳,۱۳	۲,۳۲	-۶,۹	۰,۰۰۰	۷۹	۲	۶۳	اشتغال زنان
۳,۲۶	۲,۳۹	-۷,۱	۰,۰۰۰	۵۱	۱۳	۸۰	توانایی کسب شغل در صورت از دست دادن شغل فعلی

بعد اجتماعی

بررسی دیگر شاخص موثر بر تاب‌آوری معیشتی روستاییان در جدول ۴ که دربرگیرنده سرمایه‌های اجتماعی موثر بر معیشت روستاییان می‌باشد در ابتدا نشان می‌دهد که سرپرستان خانوار به افزایش توانایی‌شان جهت تامین نیازهای اساسی خانوارها در زمینه‌های بهداشت، تغذیه و تفریح با ۹۴ رتبه مثبت و بهبود میانگین از مقدار نامطلوب ۲,۶۹ دوره شهرنشینی به ۳,۵۶ در دوره برگشت به روستاها پاسخ گفته‌اند. قدر مسلم این امر بازتاب بهبود وضعیت سرمایه‌های مالی روستاییان می‌باشد که در شاخص قبل به آن اشاره گردید. همچنین ارتقای میانگین از مقدار ۲,۵۹ به ۳,۳۷ نشان می‌دهد که روستاییان در وضعیت فعلی رضایت بیشتری از موقعیت اجتماعی خود نسبت به قبل دارند. در این ارتباط روستاییان بیان می‌کردند که به دلیل کم شدن نابرابری‌های اقتصادی و اینکه در وضعیت فعلی نواحی روستایی بخش به عنوان محیط پویای اقتصادی درآمده، بگونه‌ای بسیاری از شهرنشینان همچنین وضعیتی را ندارند و از همه مهمتر اینکه تصور از روستاها و روستاییان به عنوان فقرای منطقه تغییر کرده است، به روستایی بودن و زندگی در روستا احساس بسیار مثبت و متفاوت با دوره شهرنشینی دارند که از روی اجبار به شهر مهاجرت کرده و در فقر به سر می‌برند. وضعیت احساس پیوند و همبستگی ساکنین نشان می‌دهد که میانگین از مقدار ۲,۶۷ به ۳,۳۲ ارتقا یافته‌است، عموماً روستاییان بیان می‌کردند که در شهر به دلیل ناآشنایی با همسایگان و تفاوت فرهنگی با آنها کمتر می‌توانستند به اندازه وضعیت فعلی سکونت در روستاهای‌شان با آنها ارتباط برقرار کنند. بهبود وضعیت همبستگی ساکنین عامل مهم و روان‌کننده‌ای مطلوب در جهت ایجاد فرهنگ تعاون و همکاری روستاییان در زمینه‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی می‌باشد که می‌تواند زمینه‌های سازگاری و قدرت تحمل و انطباق بیشتر روستاییان را با بحران‌های وارد بر معیشت روستاییان افزایش دهد. اما در سه متغیری که بیشتر انعکاس‌دهنده بهزیستی ذهنی و میزان نشاط روستاییان هستند یعنی امید به آینده، لذت از زندگی و رضایت از زندگی با توجه به میانگین‌های محاسبه شده به ترتیب برابر ۳,۴۸، ۳,۳۸ و ۳,۶۱ که همگی بیشتر از میانگین دوره قبل یعنی شهرنشینی روستاییان می‌باشد، می‌توان گفت که بازگشت به روستاها، پرداختن به مشاغل متنوع و داشتن منابع درآمدی رضایت بخش، توانسته‌است امید بیشتری را در افراد نسبت به آینده بهتر ایجاد نماید و با رفع فقر و تاثیرات آن در زندگی‌شان، لذت بیشتری از زندگی داشته باشند که برآیند اینها نیز افزایش رضایت آنها از زندگی در روستاها می‌باشد این امر نشان از افزایش قدرت تاب‌آوری روانی روستاییان دارد که قدر مسلم آنها را در برابر مشکلات پیش رو توانمندتر ساخته و می‌تواند زمینه ساز ایجاد محیطی بانشاط جهت کار، فعالیت و زندگی در روستاها باشد که در نهایت کاهش آسیب‌پذیری و افزایش تاب‌آوری روستاییان را به همراه دارد. تمایل به مشارکت روستاییان در توسعه سکونتگاه‌شان (روستاها) متغیر دیگری می‌باشد که وضعیت مطلوبیت آن در دوره شهرنشینی برابر مقدار ۲,۷۷ بوده و در وضعیت فعلی به مقدار رضایت‌بخش ۳,۸۸ رسیده‌است تا بدین ترتیب نیز، بتوان عنوان کرد که مسیر توسعه منطقه در جهت توسعه مشارکتی در حرکت بوده و می‌توان از مردم محلی در پیشبرد برنامه‌های توسعه به خوبی بهره‌گرفت. اهمیت این بهبود وضعیت را زمانی بیشتر می‌توان درک کرد که افزایش میل ماندگاری روستاییان و گام نهادن در زمینه توسعه مشارکتی، زمینه‌های کاهش آسیب‌پذیری معیشت روستاییان را به سرعت کاهش می‌دهد.

جدول ۴: مقایسه وضعیت شاخص اجتماعی تاب آوری معیشتی خانوارهای روستایی در دو دوره سکونت در شهر و بازگشت به روستاها

متغیر	رتبه مثبت	رتبه منفی	رتبه برابر	سطح معنی داری	مقدار Z	میانگین	
						دوره قبل	دوره بعد
احساس امنیت فردی و اجتماعی	۷۳	۳	۶۷	۰,۰۰۰	-۷,۸	۳,۱۳	۳,۹۲
امید به آینده	۷۸	۱۳	۵۳	۰,۰۰۰	-۶,۷	۲,۸۶	۳,۳۸
توانایی تامین نیازهای اساسی (تغذیه، بهداشت و تفریح) خانوار	۹۴	۷	۴۳	۰,۰۰۰	-۸,۳	۲,۶۹	۳,۵۶
رضایت از زندگی	۷۹	۲۵	۴۰	۰,۰۰۰	-۵,۸	۲,۷۵	۳,۶۱
رضایت از موقعیت اجتماعی	۱۰۲	۶	۳۶	۰,۰۰۰	-۹,۴	۲,۵۹	۳,۳۷
تمایل به مشارکت در توسعه سکونتگاه	۹۴	۱۶	۳۴	۰,۰۰۰	-۷,۲	۲,۷۷	۳,۸۸
پیوند و همبستگی ساکنین	۹۰	۴	۵۰	۰,۰۰۰	-۹,۴	۲,۶۷	۳,۳۲
لذت از زندگی	۸۵	۹	۵۰	۰,۰۰۰	-۷,۶	۲,۶۶	۳,۴۸

شاخص محیطی - کالبدی

مقایسه وضعیت دو دوره متغیرهای موثر بر تاب آوری معیشتی روستاییان بازگشتی در شاخص کالبدی - محیطی که بازتاب سرمایه های فیزیکی و طبیعی خانوارهای می باشند؛ در ابتدا در شاخص کیفیت بهداشت محیطی نشان می دهد که در سطح معنی داری ۰,۰۰۱ میانگین ۳,۱۲ دوره قبل یعنی دوره شهرنشینی به ۳,۲۹ در دوره روستائیشینی بهبود یافته است. در این ارتباط روستاییان بیان می داشتند که محل سکونت آنها در شهر عموماً در حاشیه شهرها بوده که از لحاظ بهداشتی وضعیت چندان مناسبی نداشته اند این در حالیست که اجرای طرح های هادی در روستاهای منطقه توانسته است محیط فیزیکی روستاها را سامان داده و مطلوب نماید. در متغیر دیگر مورد بررسی، یعنی کیفیت بصری محیط زندگی که می تواند عامل مهمی در تحول معیشت روستاییان با ایجاد زمینه های جذب و انجام فعالیت های مختلف به ویژه در زمینه گردشگری روستایی و فعالیت های اقتصادی غیرزراعی دیگر باشد و به این ترتیب زمینه های کاهش آسیب پذیری معیشت روستاییان را کاهش دهد، پاسخ ها نشان می دهند که میانگین ۲,۸۵ دوره قبل به ۳,۶۲ در دوره بعد یعنی دوره بازگشت روستاییان به روستاهای شان ارتقا یافته است. در دیگر متغیر مورد بررسی، یعنی دسترسی به امکانات زیربنایی (حمل و نقل، ورزشی، فرهنگی و هنری) که می توانند رونق و توسعه اقتصادی و اجتماعی و در نتیجه کاهش آسیب پذیری معیشت روستاییان را به دنبال داشته باشد، وضعیت پاسخ ها در سطح معنی داری ۰,۰۰۱ نشان می دهد که میانگین از مقدار رضایت بخش ۳,۳۵ دوره قبل به ۲,۷۰ دوره بعد یعنی دوره روستائیشینی کاهش یافته است. در این ارتباط باید عنوان کرد که نقص همیشگی اجرای طرح های هادی که همانا توجه به بعد فیزیکی و کالبدی می باشد در این منطقه نیز شکل گرفته است بگونه ای که تنها به وضعیت معابر توجه گردیده و ارتقا ابعاد فرهنگی و فراغتی روستاییان در نظر گرفته نشده است. مسکن روستایی یکی از عناصر مهم شکل دهنده هویت روستایی می باشد که علاوه بر کارکرد اجتماعی، دارای کارکرد اقتصادی نیز می باشد و این امر تمایز دهنده و مشخصه اصلی مسکن روستایی نسبت به مساکن شهری است. بررسی وضعیت پاسخگویان در ارتباط با توان تهیه مسکن شخصی و با کیفیت و چندکارکردی شدن مساکن نشان می دهد که در سطح معنی داری ۰,۰۰۱ و رتبه های مثبت برابر ۸۶ و ۹۲ رتبه و نیز میانگین های رضایت ۳,۴۷ و ۳,۴۳ وضعیت این دو متغیر با بازگشت روستاییان به روستاهای شان نسبت به دوره سکونت در شهر، بهبود یافته است. در این ارتباط روستاییان بیان می کردند که در شهر عموماً مستاجر بوده که این امر نیز هزینه های زیادی را با توجه به درآمد اندک آنها بر خانوار تحمیل می کرد که قدر مسلم این امر به معنی کاهش قدرت خرید و پس انداز روستاییان و کاهش سطح کیفیت زندگی روستاییان می باشد که در مقابل با بازگشت به روستاها آنها با افزایش درآمد

ناشی از تنوع اقتصادی انجام شده علاوه بر اینکه اجاره بها پرداخت نمی‌کنند در مسکن شخصی خود سکونت گزیده و با توجه به افزایش درآمد بسیاری از مسکن خود را نوساز کرده‌اند همچنین رونق دامداری و زراعت و باغداری در کنار گردشگری موجب شده تا جنبه اقتصادی مسکن نیز به کمک اقتصاد خانوار آمده و فضاهایی مانند انباری، طویله و... نیز مورد استفاده قرار گرفته و بدین ترتیب به تامین معیشت و کاهش آسیب‌پذیری معیشت خانوارها کمک نماید.

جدول ۵: مقایسه وضعیت شاخص محیطی - کالبدی تاب آوری معیشتی خانوارهای روستایی در دو دوره سکونت در شهر و روستا

متغیر	رتبه مثبت	رتبه منفی	رتبه برابر	سطح معنی‌داری	مقدار Z	میانگین	
						دوره قبل	دوره بعد
کیفیت بهداشت محیطی	۶۳	۳۲	۴۹	۰,۰۰۰	-۳,۲۳	۳,۱۲	۳,۲۹
کیفیت بصری محیط زندگی	۹۱	۳۵	۱۸	۰,۰۰۰	-۶,۱۱	۲,۸۵	۳,۶۲
دسترسی به امکانات زیربنایی (حمل و نقل، ورزشی، فرهنگی و هنری)	۳۸	۸۶	۲۰	۰,۰۰۰	-۳,۴۸	۳,۳۵	۲,۷۰
دسترسی به مسکن با کیفیت و شخصی	۸۶	۲۱	۳۷	۰,۰۰۰	-۶,۸۷	۲,۸۰	۳,۴۷
چندکارکردی شدن مسکن	۹۲	۱۰	۴۲	۰,۰۰۰	-۹,۱۶	۲,۳۱	۳,۴۳
توان تهیه خودروی شخصی	۸۵	۹	۵۰	۰,۰۰۰	-۷,۶۳	۲,۳۳	۳,۰۳
توان تامین امکانات مرتبط با توسعه شغل اصلی (کشاورزی در روستا نسبت به شغل شهری)	۷۴	۹	۶۱	۰,۰۰۰	-۷,۶۲	۲,۴۵	۳,۴۱

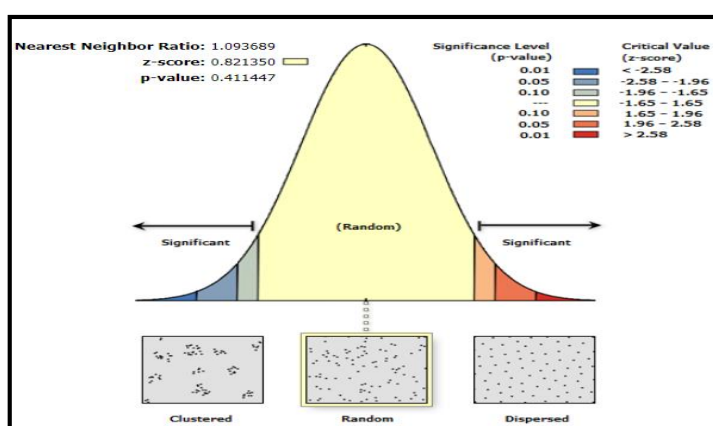
جمع‌بندی پاسخ‌های ارائه شده در آزمون تی زوجی نشان می‌دهد که در هر سه شاخص تاب آوری معیشتی خانوارها در سطح معنی‌داری ۰,۰۰۱ بهبود یافته‌است؛ بگونه‌ای که در شاخص اقتصادی تاب آوری معیشتی میانگین از مقدار نامطلوب برابر ۲,۵۸ به مقدار رضایت بخش ۳,۳۲، در شاخص کالبدی - محیطی میانگین از مقدار ۲,۷۴ به مقدار ۳,۲۹ و در شاخص اجتماعی، مقدار میانگین از ۲,۷۷ دوره قبل یعنی دوره سکونت در شهر به مقدار رضایت ۳,۵۶ در دوره بعد یعنی دوره بازگشت به روستاها رسیده‌است. در مجموع نیز، با توجه به مقدار مطلوب، آماره t محاسبه شده در سطح معنی‌داری ۰,۰۱ و با توجه به ارتقای میانگین از مقدار نامطلوب برابر ۲,۶۹ دوره قبل به ۳,۳۶ در دوره بعد می‌توان با ۹۹ درصد اطمینان عنوان کرد که بازگشت به روستاها توانسته‌است موجب بهبود تاب آوری معیشتی مهاجران بازگشتی گردد. عمده دلیل این امر را قدر مسلم در ایجاد تاب آوری اقتصادی انجام شده در سطح روستاهای منطقه دانست. در این میان بیشترین اختلاف میانگین دوره قبل و بعد به شاخص اجتماعی با ۰,۷۹ اختلاف میانگین و پس از آن به شاخص اقتصادی با ۰,۷۴ اختلاف میانگین اختصاص یافته‌است.

جدول ۶: مقایسه وضعیت دوره قبل و بعد تاب آوری معیشتی مهاجران روستایی

شاخص	میانگین	فاصله اطمینان ۹۵ درصد		آماره T	درجه آزادی	سطح معنی‌داری
		کران بالا	کران پایین			
اجتماعی	میانگین دوره قبل: ۲,۷۷	-۰,۹۱۲	-۰,۶۷۰	-۱۲,۹۵	۱۴۳	۰,۰۰۰
	میانگین دوره بعد: ۳,۵۶					
	اختلاف میانگین‌ها: ۰,۷۹					
اقتصادی	میانگین دوره قبل: ۲,۵۸	-۰,۸۶۳	-۰,۶۱۶	-۱۱,۸۲	۱۴۳	۰,۰۰۰
	میانگین دوره بعد: ۳,۳۲					
	اختلاف میانگین‌ها: ۰,۷۴					
محیطی - کالبدی	میانگین دوره قبل: ۲,۷۴	-۰,۶۵۸	-۰,۴۷۱	-۱۱,۹۵	۱۴۳	۰,۰۰۰
	میانگین دوره بعد: ۳,۲۹					

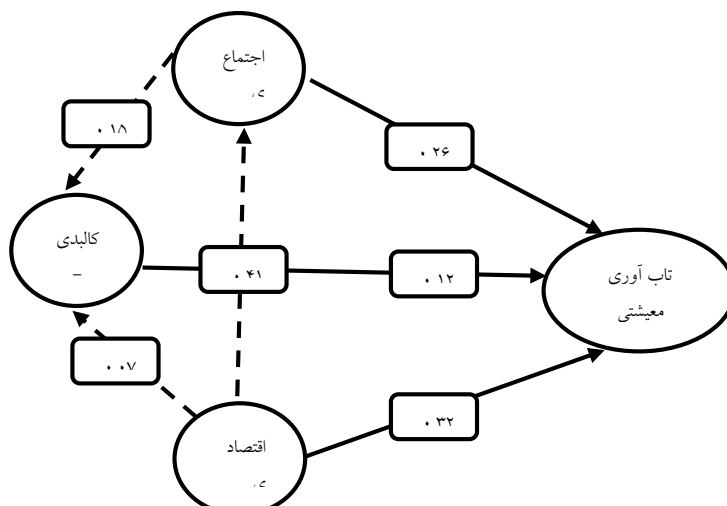
	اختلاف میانگین ها: ۰,۵۶-					
مجموع	میانگین دوره قبل: ۲,۶۹	-۰,۸۰۳	-۰,۵۹۵	-۱۳,۲۹	۱۴۳	۰,۰۰۰
	میانگین دوره بعد: ۳,۳۹					
	اختلاف میانگین ها: ۰,۶۹۹-					

در ادامه به منظور تعیین مطلوبیت نحوه توزیع تاب آوری معیشتی خانوارهای بازگشتی در نقاط روستایی منطقه از شاخص میانگین نزدیکترین همسایگی در ابزار شاخص های آمار فضایی نرم افزار GIS بهره گرفته شد. همانطور که خروجی نهایی نشان می دهد (شکل ۳) با توجه به مقدار آماره پایین آماره Z و بالا بودن مقدار معنی داری می توان پی برد که تفاوت معنی داری در توزیع وضعیت تاب آوری معیشتی مهاجران بازگشتی وجود نداشته و الگوی توزیع به صورت نرمال انجام گرفته اند. به عبارتی دیگر، اصل اساسی آمایشی یعنی عدالت فضایی رعایت شده است و روستاییان بازگشتی بدون توجه به جمعیت، دوری و نزدیکی به مرکز یا مرز و... در نقاط روستایی بخش از بهبود وضعیت تاب آوری معیشتی برخوردار گشته اند.

شکل ۴: الگوی توزیع فضایی تاب آوری معیشتی خانوارهای بازگشتی در سطح روستاهای بخش

در ادامه به منظور مشخص نمودن شاخصی که دارای بیشترین تاثیر در بهبود سطح تاب آوری معیشتی روستاییان بازگشتی منطقه بوده است از آزمون تحلیل مسیر سلسله مراتبی بهره گرفته شد. در ابتدا به منظور سنجش اثرات مستقیم، مجموع تلفیقی شاخص های تاب آوری معیشتی تحت عنوان وضعیت تاب آوری معیشتی خانوارهای بازگشتی به عنوان متغیر وابسته و شاخص های سه گانه تاب آوری معیشتی به عنوان متغیر مستقل و در ادامه هر یک از شاخص ها نیز به ترتیب با توجه به دیدگاه کارشناسان و شرایط منطقه مورد مطالعه؛ به عنوان متغیر مستقل وارد مدل گردیدند و تاثیرات آنها سنجیده شد. در ادامه پس از وارد نمودن و جایگزینی تک تک شاخص ها به عنوان متغیر وابسته و سایر شاخص ها به عنوان متغیر مستقل با ضرب کردن کلیه مسیرها به شاخص مورد نظر و در نهایت جمع کردن همه مسیرهای ضرب شده به شاخص مورد نظر، میزان اثرات غیرمستقیم نیز مشخص شد و در آخر نیز با جمع نمودن اثرات مستقیم و غیرمستقیم، بارکلی و میزان اثرگذاری نهایی هر شاخص (اقتصادی، اجتماعی، محیطی-کالبدی) بر وضع موجود تاب آوری معیشتی خانوارهای مهاجران بازگشتی مشخص گردید. لازم به ذکر است که معنی داری مسیرهای ترسیم شده با مقدار آلفای ۰,۰۵ در نظر گرفته شد. همانطور که در جدول ۷ مشاهده می شود؛ شاخص اقتصادی با بارکلی برابر ۰,۴۵۱ موثرترین شاخص در بهبود وضعیت تاب آوری معیشتی خانوارهای مهاجران بازگشتی به روستاها می باشد. این بعد علاوه بر اثرگذاری مستقیم به صورت غیرمستقیم نیز با اثرگذاری بر سایر شاخص ها موجب بهبود وضعیت تاب آوری معیشتی خانوارها شده است.

شکل ۵: مدل نهایی ارتباط شاخص‌های تاب آوری معیشتی روستاییان بازگشتی به روستاها

جدول ۷: اثرات مستقیم، غیرمستقیم و کلی ارتباط شاخص‌های تاب آوری معیشتی روستاییان بازگشتی به روستاها

دارایی‌ها	اثر مستقیم	اثر غیرمستقیم	بار کلی
اقتصادی	۰,۳۲۵	۰,۱۲۶	۰,۴۵۱
اجتماعی	۰,۲۶۷	۰,۰۱۹	۰,۲۸۶
کالبدی- محیطی	۰,۱۲۵	---	۰,۱۲۵

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر به بررسی وضعیت تاب آوری معیشتی خانوارهای روستایی بازگشتی به روستاها پرداخت. در این ارتباط نیز، در بیان مساله، سوال‌هایی مطرح و یافته‌های پژوهش نیز به شرح زیر حاصل آمدند:

در رابطه با سوال اول پژوهش یافته‌های پژوهش نشان دادند که وضعیت هر سه شاخص تاب‌آوری معیشتی خانوارها در سطح معنی‌داری ۰,۰۰۱ بهبود یافته‌است؛ بگونه‌ای که در شاخص اقتصادی تاب آوری معیشتی، میانگین از مقدار نامطلوب برابر ۲,۵۸ به مقدار رضایت بخش ۳,۳۲، در شاخص کالبدی - محیطی میانگین از مقدار ۲,۷۴ به مقدار ۳,۲۹ و در شاخص اجتماعی، مقدار میانگین از ۲,۷۷ دوره قبل یعنی دوره سکونت در شهر به مقدار رضایت ۳,۵۶ در دوره بعد یعنی دوره بازگشت به روستاها رسیده‌است. در مجموع نیز، با توجه به مقدار مطلوب، آماره t محاسبه شده در سطح معنی‌داری ۰,۰۱ و با توجه به ارتقای میانگین از مقدار نامطلوب برابر ۲,۶۹ دوره قبل به ۳,۳۶ در دوره بعد می‌توان با ۹۹ درصد اطمینان عنوان کرد که بازگشت به روستاها توانسته‌است موجب بهبود تاب آوری معیشتی مهاجران بازگشتی گردد. عمده دلیل این امر را قدر مسلم در ایجاد تنوع اقتصادی انجام شده در سطح روستاهای منطقه دانست. در واقع، بیکاری و کم درآمدی که فقر را در میان روستاییان گسترش داده و با توجه به ارتباط مستقیم فقر و آسیب‌پذیری، سطح تاب‌آوری معیشتی روستاییان را کاهش و عامل اصلی مهاجرت آنها به شهر گردیده بود، در دوره کنونی با اقدامات و اصلاحات اقتصادی در منطقه مهار گردیده و روستاییانی که در حاشیه شهر و در مشاغل سطح پایین و اغلب با کارگری و دستفروشی اشتغال داشتند به روستاهای‌شان بازگشته‌اند تا از منافع اقتصادی ایجاد شده بهره ببرند و با توجه به بهره‌مندی مطلوب آنها از این منافع نیز، سطح توانمندی و تاب‌آوری معیشت روستاییان افزایش یافته‌است. در واقع در منطقه مورد مطالعه تنوع اقتصادی ایجاد شده به عنوان آنتی‌تز آسیب‌پذیری و ناپایداری معیشتی عمل و سطح آنها را کاهش داده‌است. در این میان در شاخص اقتصادی، متغیر کاهش احساس فقر با میانگین محاسبه شده برابر ۳,۸۹ و ۱۱۴

رتبه مثبت، در شاخص اجتماعی، متغیر تمایل به مشارکت در توسعه سکونتگاه با میانگین ۳,۸۸ و ۹۴ رتبه مثبت و در شاخص کالبدی - محیطی، بهبود کیفیت بصری محیط با میانگین ۳,۴۳ و ۹۲ رتبه مثبت، متغیرهایی هستند که دارای بیشترین اختلاف دوره قبل و بعد و یا به عبارتی متغیرهایی هستند که در میان شاخص‌های مورد سنجش، بیشترین بهبود وضعیت را با بازگشت خانوارهای روستایی به روستاهای شان داشته‌اند. الگوی فضایی این بهبود وضعیت نیز در سطح روستاهای بخش، نرمال بوده که این امر نشان از مطلوب بودن توزیع فضایی منافع حاصل از تنوع اقتصادی در سطح روستاهای بخش است. عمده دلیل این را می‌توان در منافع حاصل از بازارچه مرزی متصور دانست چراکه منافع اقتصادی مطلوب ایجاد شده از این بازارچه‌ها به صورت یکسان و با اختصاص سهمیه در میان تمامی سرپرستان خانوار توزیع می‌گردد.

در رابطه با سوال دوم (سوال فرعی پژوهش)، نتایج آزمون تحلیل مسیر نشان داد که این شاخص اقتصادی است که با دارای بودن بیشترین بارکلی، بیشترین تاثیر را در بهبود وضعیت تاب‌آوری معیشتی روستاییان دارا است. این شاخص علاوه بر اثر مستقیم به صورت غیرمستقیم و با کمک به بهبود مطلوبیت شاخص‌های اجتماعی و محیطی - کالبدی، موجب بهبود سطح تاب‌آوری معیشت روستاییان گردیده است. این امر، بازتاب دهنده این اصل در نواحی روستایی منزوی است که هر برنامه توسعه‌ای به دلیل تسلط فقر و محرومیت زمانی می‌تواند موثر عمل نماید که در ابتدا منافع اقتصادی را برای روستاییان به همراه بیاورد، چرا که بهبود وضعیت اقتصادی نیز همانند قوه محرکه‌ای عمل کرده و با ایجاد محیطی بانشاط در عرصه کار و زندگی، موجب بهبود سایر مشخصه‌های کیفیت زندگی و معیشت روستاییان می‌گردد. در واقع، برداشت صرفاً فیزیکی - کالبدی که هدف اجرای بسیاری از برنامه‌های توسعه‌ای روستایی کشور است و تنها به تخصیص امکانات فیزیکی ختم می‌شود، نمی‌تواند فقر و محرومیت را مهار و پایداری معیشت روستاییان را با افزایش تاب‌آوری آنها ایجاد نماید.

در نهایت با توجه به نتایج حاصله راهکارهای زیر به منظور بهبود هرچه بیشتر تاب‌آوری معیشتی روستاییان، پیشنهاد می‌گردد:

- ایجاد و تقویت فرهنگ کارآفرینی، تولید و پیشرفت در منطقه،
- آموزش دادن مردم محلی از طریق نهادهای محلی به منظور آشنایی آنها با پتانسیل‌های منطقه و چگونگی همکاری آنها در قالب تعاونی‌های تجاری و تولیدی به منظور ایجاد کارآفرینی و اشتغال،
- ایجاد بسترهای لازم قانونی، اداری و حمایتی جهت توسعه کارآفرینی و ورود سرمایه‌های بخش خصوصی خارجی (اقلیم کردستان عراق با توجه به تشابهات زیاد اجتماعی و فرهنگی و نزدیکی فاصله)،
- ایجاد زمینه‌های لازم جهت حمایت خانواده‌ها از راه‌اندازی مشاغل و خوداشتغالی جوانان مبتنی بر آموزش و حمایت‌های مالی آنها،
- ایجاد انگیزه برای بازگشت مهاجران به روستاهای شان با اختصاص وام‌های کم‌بهره و بلندمدت به دور از بوروکراسی اداری در زمینه راه‌اندازی مشاغل مانند دامداری و فعالیت‌های تولیدی دیگر و ساخت و ساز،
- تقویت زیرساخت‌ها به ویژه در زمینه حمل و نقل و امکانات آموزشی و فراغتی، چرا که موجب ایجاد فرصت‌های جدید، جهت به ثمر رسیدن و ایجاد فعالیت‌های اقتصادی در منطقه می‌گردد.

کتابشناسی:

۱. حیدری ساریان و مجنون، علی (۱۳۹۵) نقش تنوع معیشتی در تاب آوری خانوارهای روستایی پیرامون دریاچه ارومیه در برابر خشکسالی، نشریه تحلیل فضایی مخاطرات محیطی، سال سوم، شماره ۴.
۲. داستوار، عدنان (۱۳۹۵) تحلیل اثر بازارچه های مرزی بر معیشت پایدار پس کرانه های روستایی (مورد مطالعه: بخش خاومیرآباد شهرستان مریوان، پایان نامه کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشگاه پیام نور به راهنمایی دکتر فرزاد ویسی.
۳. رفیعیان، مجتبی؛ رضایی، محمد رضا؛ عسگری، علی؛ پرهیزکار، اکبر؛ شایان، سیاوش (۱۳۹۰) "تبیین مفهومی تاب آوری و شاخص سازی آن در مدیریت سوانح اجتماع محور"، فصلنامه‌ی مدرس علوم انسانی، (۴) ۷۴.
۴. سجادی، ژیلدا؛ حامدی، رسول (۱۳۸۱) "بررسی روابط مکانی - فضایی هادی شهر (شهرستان جلفا) با مراکز جمعیتی پیرامون در راستای سامان دهی"، مجله‌ی علوم زمین. (۸) ۹.
۵. سجاسی قیداری، حمدا..، صادقلو، ظاهره و اشکوری فرد، اسماعیل (۱۳۹۵) سنجش سطح داریبهای معیشتی در مناطق روستایی با رویکرد معیشت پایدار، فصلنامه پژوهش و برنامه ریزی روستایی، شماره ۱۳.
۶. شماعی پور، علی؛ پوراحمد، ادیب (۱۳۹۳) بهسازی و نوسازی از دید علم جغرافیا، چاپ سوم، انتشارات دانشگاه تهران
۷. عاشری، امامعلی (۱۳۸۳) نقش طرح های هادی روستایی در عمران روستاها، ماهنامه دهباریها، شماره ۱۰.
۸. قاسمی، مریم؛ جوان، جعفر؛ صابری، زهرا (۱۳۹۳) "تحلیلی بر علل شکل‌گیری مهاجرت معکوس در نواحی روستایی
۹. مشیری، سید رحیم، مهدوی، مسعود و آمار، تیمور (۱۳۸۳) ضرورت تحول در کارکرد اقتصادی نواحی روستائی (مطالعه موردی: بخش خورگام شهرستان رودبار)، پژوهشهای جغرافیایی انسانی، شماره ۵۰.
۱۰. مطیعی لنگرودی، سید حسن، قدیری معصوم، مجتبی، رضوانی، محمد رضا، نظری، عبدالحمید و صحنه، بهمن (۱۳۹۰) به بررسی تأثیر بازگشت مهاجران به روستاها در بهبود معیشت ساکنان (مطالعه موردی: شهرستان آق‌قلا)، فصلنامه پژوهشهای جغرافیایی انسانی، شماره ۷۸.
۱۱. مرکز آمار ایران (۱۳۹۰) سرشماری عمومی نفوس و مسکن شهرستان سروآباد.
۱۲. منافی آذر، رضا؛ عبدالهی، عبدالله؛ عزیزاده، تیمور؛ ولائی، محمد؛ قاسمی، علی (۱۳۹۶) مهاجرت بازگشتی و پیامدهای آن بر سکونتگاههای روستایی مطالعه موردی: بخش باروق شهرستان میاندوآب، مجله مطالعات برنامه ریزی و سکونتگاههای روستایی، (۱۲) ۳۸.
۱۳. مهدوی، مسعود (۱۳۸۳) مبانی جغرافیای جمعیت، چاپ دوم، انتشارات قومس.
۱۴. نوری، هدایت‌الله؛ سپهوند، فرخنده (۱۳۹۴) "تحلیل تاب‌آوری سکونتگاه‌های روستایی در برابر مخاطرات طبیعی با تأکید بر زلزله (مورد مطالعه: دهستان شیروان شهرستان بروجرد)"، فصلنامه‌ی پژوهش‌های روستایی، (۷) ۲، صص. ۲۸۵-۲۷۲
15. Anderson, Jock R.(2003), Risk Management in Rural Development, Rural Strategy Background Paper#7.
16. BELCHER, B ,(2014), Development of a village-level livelihood monitoring tool :A case-study in Viengkham District, Lao PDR, International Forestry Review Vol 14(4).
17. Ellis, Frank,1999,rural livelihood diversity in developingcountries: evidence and policy implications, the material that follows has been provided by the overseas development institute
18. Farrell, Maura and Mahon,Marie,2012, the rural as a return migration destination, Europ. Countrys,No2, pp. 31-44
19. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO),2016, migration ,agricultureand ruraldevelopment addressing the root causesof migration and harnessingits potential for development, at: <http://www.fao.org/3/a-i6064e.pdf>.
20. Fouracre, Philips,2001,transport and sustainable rural livelihoods, rural transport knowledge base, rural travel and transport program. Retrieved April 10, 2016 from:https://www.ssatp.org/sites/ssatp/files/publications/HTML/rural_transport/knowledge_base/English/Module%205/5_3a%20Sustainable%20Livelihoods.pdf.

21. Haas, Hein and Fokkema, Tineke, 2015, Return Migration as Failure or Success? The Determinants of Return Migration Intentions Among Moroccan Migrants in Europe, *Int. Migration & Integration*, No.16, pp415-429.
22. Jialu, L. (2009). Human Capital, Returning Migration and Rural Entrepreneurship in China. *Indian Growth and Development Review*, 4 (2), 100- 122
23. Mukherjee, I, 2006, understanding eco agriculture: a framework for measuring landscape performance, Retrieved July 15, 2016 from: [ecoagriculture.org/wp-content/uploads/2016/07/Brief-Guide-to-Selecting-Indicators-from-the-LMRC .pdf](http://ecoagriculture.org/wp-content/uploads/2016/07/Brief-Guide-to-Selecting-Indicators-from-the-LMRC.pdf).
24. Morse, S, 2013, The Theory Behind the Sustainable Livelihood Approach, Retrieved July 15, 2016 from <https://www.springer.com/1-6267-007-94-978>.
25. Nelson, V ., Lamboll, R, Arendse, A (2009) Climate Change Adaptation, Adaptive Capacity and Development, Discussion Paper, DSA-DFID Policy Forum 2008. <https://www.researchgate.net/publication/242088443>
26. Speranza, C (2014) An indicator framework for assessing livelihood resilience in the context of social-ecological dynamics, *Global Environmental Change* Volume 28, Pp: 109-119